

ELVİYE-İ SELÂSE/ÜÇ SANCAK (KARS, ARDAHAN VE BATUM)'DA ERMENİLERİN TÜRLERE YAPTIKLARI MEZALİM

Dr. S. Esin (DERİNSU) DAYI*

ÖZET

Ruslar, I.Dünya Savaşı'nda işgal ettikleri Anadolu topraklarından Erzincan Mütarekesi gereğince geri çekilince; yerlerine işbirlikçi silahlı Ermeni çeteleri geçmiş, bu çeteler Doğu Anadolu ve Elviye-i Selâse'de Türk katliamı ve mezalimi başlatmışlardır.

Bölgede Ermenilerin Türklere yaptıkları, insanlığın asla kabul edemeyeceği vahşet ve katliama son vermek maksadıyla Türk Ordusu 12 Şubat 1918'de başlattığı ileri bir harekâtla, Türk topraklarında Türklere yapılan katliama ve topraklarımızın işgaline son verilmiştir.

Mondros Mütarekesi sonrası Türk ordusunun, kendi topraklarını terke mecbur bırakılması sonucu müdafaasız ve silahsız Üç Sancak halkı, İtilaf Devletleri'nin desteğini alan silahlı Ermeni çetelerinin katliam ve mezalimine maruz kalmıştır.

Ermenilerin Üç Sancak ve Kafkaslarda yaptıkları bu vahşete, 28 Eylül 1920'de Kâzım Karabekir Paşa'nın komutasındaki Doğu Cephesi Harekâtı ile son verilmiştir. Böylece işgal altındaki Elviye-i Selâse toprakları kurtarıldığı gibi, Ermenilerin yaptığı Türk soykırımına da son verilmiştir.

1. 1918 Ermeni Mezâlimi

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Batılı Devletlerin müdahalesiyle yeniden düzenlenmiş şekli olan Berlin Antlaşması'na göre Elviye-i Selâse/Üç Sancak (Kars, Ardahan ve Batum) Rusya'ya savaş tazminatı olarak verilmiştir.

I. Dünya Savaşı'nda 1915 Sarıkamış Harekâtı'nın da başarısızlıkla sonuçlanması ile 1916 yılında ilerleyen Ruslar, Erzincan dahil Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgeleri'ni işgal etmişlerdi. Böylece, Elviye-i Selâse'den başka Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı Rus işgaline maruz kalmıştı. Ancak, 1917 Bolşevik İhtilâli, Rusların daha fazla ilerlemelerine engel olmuştur.

* Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürü.

Bolşevik İhtilâlinin tesirleri, Rus Kafkas Ordusu'na hatta, Erzincan'a kadar uzanmış; çözülen Rus Orduları karşısında Bolşevikler, 18 Aralık 1917'de Osmanlı Devleti ile Erzincan Mütarekesini imzalamak zorunda kalmışlardır.

Rus Orduları geri çekilirken de, el altından silahlandırdıkları ve "Büyük Ermenistan" idealini canlandırmak isteyen Ermeni çeteleri ile müdafaasız olan Türkleri karşı karşıya bırakmışlardır. Dolayısıyla, Doğu Anadolu ve Elviye-i Selâse'de, müthiş bir Türk katliamı başlatılmıştır.

1918 yılında Ermeni mezâlimi öylesine korkunç boyutlara ulaşmıştı ki; gittikçe artan bu Ermeni vahşetleri karşısında Türk Ordusu bu vahşet ve katliama son vermek için, 12 Şubat 1918'de askeri harekât yapmak zorunda kalmıştı.

Ermenilerin, 1918 yılında yaptıkları mezalimleri içeren ve 25 Eylül 1919'da Kâzım Karabekir Paşa tarafından General Harbord'a sunulan raporda şöyle deniliyordu;

"(1918) Ocak ayı içinde Cephe'den Rusların çekildiği ve yalnız Mütareke Heyeti'ne memur Rus Subayları ile Ermeni birliklerinin kaldığı anlaşıyordu. Her taraftan gelen haberler, kurtulup kaçan insanlar; Ermenilerin, korkunç bir İslâm kirginına başladıklarını, yağma ve ırza dokunmaların dayanılmaz çabuklukla ilerlediğini bildiriyordu" ¹

İlerleyen Türk Ordusu karşısında, geri çekilen Ermeni askeri ve çeteleri masum halkı acımasızca katletmeye devam ediyordu. Bunun üzerine Başkumandan Enver Paşa, III. Ordu Kumandanlığı aracılığı ile Rus Kafkas Ordusu Başkumandanlığı'na ulaştırılmasını istediği 3 Mart 1918 tarihli tel yazısında; Ermenilerin, rastgeldikleri her yerde müdafaasız İslâm ahaliye canice hareketlerin en adisini tatbik de devam ettiklerini; Rus Başkumandanlığı'nın, bu mezâlime son vermesini, aksi takdirde galeyana gelen halkın da öç almak için ayaklanabileceklerini bildirmişti².

Ermeniler, Mart 1918'de Rusların Sarıkamış'ta bıraktıkları 1800 Türk'ü³ kısım kısım öldürdükten başka ; Kaptan Mosesyan ve General Areşofun, Kars Vilayeti'nde yaptıkları katliamlar; Rusların, 1915'deki katliamlarının acısını unutturacak derecede idi

XV.Kolordu Komutanı olan Kâzım Karabekir Paşa'nın General Harbord Heyeti'nin 1918'deki askeri harekâtımız –ki kendisi bu hareket sırasında I. Kafkas Kolordu Komutanı idi- hakkında bilgi istemeleri üzerine, 25 Nisan 1919'da

¹ *Birinci Kafkas Kolordusu'nun, 1334 (1918) Yılındaki Hareketleri ve Gördükleri, General Harbord Başkanlığı'ndaki Amerika Heyeti'ne Verilen Rapor Suretidir, Erzurum, 1919, s.1.*

² *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı:85 (Ekim 1985), Belge No:2033*

³ *Fahrettin Kırzioğlu, Kars, İstanbul, 1943, s.38.*

hazırlayıp sunduğu raporda, Ermenilerin Türklere yaptıkları mezalim de anlatılıyordu. Kâzım Karabekir Paşa, 5 Nisan 1918'de Sarıkamış'a girdiklerinde çarşı, pazar ve bazı meyâdın yandığını, bir Rus ailesinden başka bir ferdin olmadığını belirtir⁴. Bu çok önemli bir bilgidir. Bir Türk kasabası olan Sarıkamış'ın Türk halkı nereye gitmişti? Gerçekte, halkın büyük bir kısmı Ermeniler tarafından katledilmiş, bir kısmı da göç etmek zorunda kalmıştı.

Rapora göre; 8 Nisan'da Kağızman'a giren Müfrezemiz, Kağızman sokaklarında Ermeniler tarafından "artık kardeş olduk, silahlarınızı geri verin, birbirimize bir fenalık yapmayacağız" diyerek kandırdıkları Türklere 400 kişinin ölüsü ile karşılaşmışlardı.

Kâzım Karabekir'in raporunda; Kars'a doğru ilerleyen ordumuz karşısında 23 Nisan'da mütareke isteyen Ermenilerin, Elviye-i Selâse'yi terk edeceklerini bildirerek; Türk Ordusunun, kendilerini takip etmemesini istediklerini; kendisinin, bu teklifi kabul ettiğini ve Kars'taki Türk esirlerine bir zarar gelmemesini de Ermenilerden özellikle rica ettiğini belirtir. Oysa, Ermenilerin, Kars'ı terk ederken; şehri her taraftan yaktıkları gibi, 100 biçare esirimizi istasyonda gaddarane bir şekilde öldürmek gibi vahşilikten kendilerini alamadıklarını da⁵ ifade etmektedir.

General Areşof ve Yüzbaşı Katarciyof Aganik'in emrindeki Ermeni kuvvetleri, Sarıkamış'ın Asboğa, Yenigazi ve Kara Hamza köylerinde birçok masum kanı akıtıp, köyleri yağmalayıp, yaktırmışlardı⁶. Buradan, Allahuekbër üzerinden Oltu'ya kaçan halkı, Laloğlu ve Bölükbaşı Rumları korumak maksadıyla kandırarak, Kantranlı köyünde toplanmışlardı. Halktan; 1200 kişiyi bir, diğer 200 kişiyi de ayrı saman damına dolduran Ermeni ve Rumlara, kadın ve çocukların namuslarına saldırıp; halkın eşyalarını da aldıktan sonra, makineli tüfeklerle tarayıp öldürmüşler ve sonra da damı ateşe vermişlerdir.

Ordumuz bu köye ulaştığında, saman damındaki bir direkte bütün aleme, yaşanan bir vahşeti ilan eden şu yazıyı görmüşlerdi;

"Ey Türk kardeşlerim, bir gün elbet mazlûmların katledildiği buraya geleceksiniz. Ermeni ve Rumlara bizi buraya topladılar. 24 saat aç ve susuz bıraktılar. Geceleyin aramıza dalarak, kadınların ve çocukların namuslarına taarruz ettikten sonra, makineli tüfek kurdular. Ben de, kurtulamayacağımızı bilerek bu yazıyı yazdım. Bizim intikamımızı aldığımızda, zulümle öldürülen bu masumların ruhları şâd olacaktır. İmza Kara Hamzalı Molla Bekir"⁷.

⁴ Birinci Kafkas Kolordusu'nun 334 Senesindeki Harekâtı Hakkında ..., s.6.

⁵ Birinci Kafkas Kolordusu'nun 334 Senesindeki Harekâtı Hakkında ..., s.7.

⁶ Fahrettin Erdoğan, Türk Elllerinden Hatıralarım, İstanbul, 1954, s.146.

⁷ Erdoğan, Türk Elllerinde Hatıralarım, s.147.

Ermeniler aynı vahşetlerini, Dölbentli, Ali Sofu, Akpınar, Karaçayır ve Berne -ki bu köyde Savaoğlu Nikola'nın adamları toplam 1500 kişiyi önce makinalı tüfekle tarayıp, sonra da otları doldurdukları saman damında yakmışlardı- köylerinde de tekrarlamışlar; saman damına doldurdukları halkı, diri diri yakmışlardır.⁸

Yine Aşağı Kotanlı, Yukarı Kotanlı, Ağıyer, Oluklu ve Tozluca -ki bu köydeki 250 nüfustan, ancak 8 kişi kurtulabilmişti- köylerinde de, halkı öldürdükten başka, köyün kadın ve kızlarını beraberlerinde götürmüşlerdir.

Ermenilerin, Kars Vilayeti'nde ve Kafkaslar'da yaptıkları bu mezâlimlerin örnekleri, insanlık aleminin kabul edemeyeceği kadar çoktur. Nitekim, Grup Kumandanı Y.Şevkî Paşa'nın, 16 Mayıs 1918'de III. Ordu Kumandanlığı'na Ermeni Mezâlimi hakkında yazdığı raporda; "*Elhasil, Ermeniler Kars, Sarıkamış, Erivan, Ahilkelek ve Kağızman hanlarındaki İslâm köylerinin kısm-ı âzâmını yok ettiler*"⁹ demektedir.

Ermeniler, bütün bu vahşetlerine rağmen, dışarıya kendilerini masum göstererek; sözde, Türklerin kendilerine katliam yaptıklarını beyan ediyorlardı.

Oysa, 1895-96 yıllarında Van ve Erzurum'da Rus Başkonsolosluğu yapmış olan General Mayewski; "*...Gerçeği olduğu gibi söylemek gerekirse; itiraf etmek gerekir ki, Doğu'da barbar olan Müslümanlar değil, bilakis Hıristiyanlardır. Doğu'da, bütün kötülükleri yapanlar ve sonra da, bunları korumasız Müslümanların üstüne atan hep Hıristiyanlardır*"¹⁰ diyerek; bilinen bir gerçek, bir daha yabancı bir yetkilinin ağzından dile getirilmiştir.

Türk Ordusu'nun ileri harekâtı ile 13 Şubat'ta Erzincan, 22 Şubat'ta Mamahatun, 26 Şubat'ta da Aşkale kurtarılmıştı¹¹.

Bu sırada, geri çekilen Ermeni asker ve çeteleri, masum halkı acımasızca katletmeye devam ediyorlardı.

İleri harekâtına devam eden ordumuz, 12 Mart 1918'de de, Erzurum'u kurtarmıştı¹². Türk Ordusu, Elviye-i Selâse'ye doğru ilerlerken; bu bölgedeki milis kuvvetleri de, kaçan Ermeni asker ve çetelerine karşı mücadelelerini sürdürüyorlardı. Bu milis kuvvetleri Türk Ordusu yetişinceye kadar, Ermeni ve Gürcülere karşı halkın can, mal ve namuslarını koruyarak, bölgelerine hakim olmuşlardır.

⁸ Erdoğan, *Türk Etilerinde Hattıralarını*, s.143.

⁹ ATBD, Sayı:81 (Aralık 1982), Belge No:1879.

¹⁰ Mayewski, (*Rus Generali*), *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, (Çeviren: Azmi Süslü), Ankara 1986, s.74.

¹¹ Kâzım Karabekir, *Doğu'nun Kurtuluşu*, (Yayına Hazırlayan: Enver Konukçu), Erzurum, 1990, s.69,100,108.

¹² Karabekir, *Doğu'nun Kurtuluşu*, s.146.

Birkaç koldan ilerleyen Türk Ordusu, 3 Nisan'da Ardahan, 5 Nisan'da Sarıkamış, 8 Nisan'da Kağızman, 14 Nisan'da Batum, 25 Nisan'da Kars'ı Ermeni işgalinden kurtarmış; 30 Nisan'da Elviye-i Selâse'nin tamamı tekrar Anavatan'a katılmıştı¹³.

2- 1919 Yılı Ermeni Mezâlimi

Elviye-i Selâse'nin Anavatan'a kavuşması, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile son bulmuştu. Mütareke şartlarıncâ Ordumuzun geri çekilmesi üzerine, halkın çilesi yeniden başlamıştı. Bu defada, İngilizlerin koruması altında bulunan Ermeniler, gittikçe artan bir şekilde, mezâlimlerine yeniden başlamışlardı.

1919 yılı Ermeni mezalimi; İngilizlerin, 13 Nisan 1919'da Kars'ı işgal edip; Cenubgarbi Kafkas Hükümeti'ni dağıtmalarından sonra daha da yoğunlaşarak artmıştı. İngilizlerin yardımıyla Kars'ı, Sarıkamış'ı Kağızman'ı ve Ardahan'ı (İngiliz taksimine göre, Ardahan Gürcülerden alınmıştı.) işgal eden Ermeniler, bu andan itibaren, korkunç mezalimlerine başlamışlardı.

Elviye-i Selâse'deki bu Ermeni mezâlimi üzerine, K. Karabekir Paşa, 8 Temmuz 1919'da Zivin'de bulunan Yarbay Rawlinson'a gönderdiği bir yazıda; Ermenilerin, Kars ve çevresinde (Sarıkamış, Oltu, Kağızman, Karakurt v.s) yaptıkları mezalimi görmesi için, Sarıkamış'a gitmesini istemişti¹⁴. Çünkü, K. Karabekir Paşa, bu Ermeni tecavüzlerinin İngilizlerin emri ile olduğundan emindi.

Bu olaylar üzerine, K. Karabekir Paşa'nın Hârbiye Nezâreti'ne gönderdiği 11 Temmuz 1919 günlü yazısında; Ermenilerin yaptıkları mezâlimleri, İngiliz Mümessili Rawlinson'un da doğruladığını¹⁵; 19 Temmuz günlü şifresinde de; Ermenilerin Nahçıvan, Kars ve Kağızman havalisinde, halka karşı yaptıkları mezalimin gittikçe arttığını bildirmişti¹⁶

Ayrıca, 25 Temmuz 1919'da kolordular'a da şu şifreyi göndermişti:

¹³ S.Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, 1998, s.51-52.

¹⁴ Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1988, s.68.

¹⁵ Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih Stratejik Etüd Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Klasör:82, Arşiv: 1-2, Dosya:210-304, Fihrist: 24-1; Dayı, *Elviye-i Selâse'de...*, s.153.

¹⁶ ATASE, Kls.82, A.1-2, D.210-304, F.23, Dayı, *Elviye-i Selâse'de...*, s.153.

"Onbeşinci Kolordu Komutanlığı
Erkân-ı Hârbîyesi
Şube 1

Erzurum
25/7/35

Kumandanlığı'na,
Kumandanlığı'na,
Kumandanlığı'na,
Kumandanlığı'na,

XII. Fırka
XI. Fırka
III. Fırka
IX. Fırka

1- "Kars, Kağızman ve Nahçıvan civarlarında, Ermenilerin vesâir-i nakliye ve silâh talebi vesâire bahanelerle İslâmları tazyik ve haita üzerlerine, sünûf-u muhtelifeden mürekkeb müfrezeler sevkiyle ateş icrâ ve bazı mahallerde müteferrid buldukları İslâmları katl eyledikleri ve bundan korkarak Iğdır ve Kars civarlarında hicrete hazırlanan ahali-i İslâmiye'nin, gerek açlıktan ve gerek Ermenilerin taarruzundan hayatlarının taht-ı emniyette olmadığı hakkında vârid olan haberler, İngiliz mümessiline bildirilmişti. Mumâ-ileyh de kendisine gelen raporlardan bahisle bu hali teyîd ve mezkûr mıntıkada tamamiyle anarşi hüküm-ferma olduğunu ve bunu bastıracak kuvvetin bulunmadığını ve ahvâli bizzat tetkik eylemek üzere, kendisinin bir iki gün sonra Kars ve Kağızman havâlisine gideceğini ve iktizâ ederse mezkûr havalinin temin-i asayîşi için Osmanlı kıtaatının sevkini teklif ve bizden asker taleb beyân eyledi.

2- Binâenaleyh böyle bir ihtimâle karşı Avcı Alayı da dahil olduğu halde XII. Fırka harekete hazır bulunacaktır.

3- Bu emr Fırka XII'ye ve berâ-yı mâlumat diğer firkalara da verilmiştir.

İmza

Kâzım

Fırka IX. Yaverliği'ne

S.7.35. Sonu alındıktan sonra doğruca bana îadesi müsterhâmdir.

Şifre 4.7.

Yaver Yüzbaşı

İmza¹⁷

K. Karabekir Paşa ilgili yazısında, Rawlinson'un kendisine gelen raporlardan Kars, Kağızman ve Nahçıvan'da Ermenilerin mezâlim yaptıklarını doğruladığını,

bunu İngiliz yetkililerine duyurduğunu; olaylar hakkında incelemeler yapmak üzere birkaç gün sonra bölgeye gideceğini; gerekirse, bölgede asayişin temin için Osmanlı kotasının da sevkini isteyeceğini söylediğini belirterek; Avcı Alayı'nın dahil olduğu XII. Fırka'nın böyle bir harekât ihtimâli için hazır olmasını da istemişti.

Gerçekten de bölgeye giderek incelemeler yapan Yarbay Rawlinson, İstanbul'daki¹⁸ İngiliz Genel Karargâhı'na gönderdiği telgrafında; Ermenilerin, Oltu'dan Bayezid hududuna kadar katliam yaptıklarını itiraf ederek¹⁹; "*İnsanlık yararına, Ermenilerin Müslüman nüfus üzerine kendi başlarına komuta etmelerine, serbestçe davranmalarına izin verilmemesi, zirâ; Ermeni askerî birliklerinin disiplinsiz ve kontrolsüz olduğundan, bizim de vicdânen sorumlu olmamız gereken vahşetlerin meydana geldiğini*" bildirmiştir²⁰ (25 Temmuz 1919).

28 Temmuz'da, Tiflis'ten Ravlinson'a gelen cevapta; tetkik için bir yarbay komutasında, küçük bir İngiliz birliğinin gönderileceği bildirilerek; onları karşılayıp bilgi vermesi istenmiştir. Nitekim, 29 Temmuz'da Sarıkamış'a gelen heyet incelemelerde bulunmuştur.

Ermenilerin, Temmuz ayı içindeki mezalimleri öylesine korkunç ve çok idi ki; Osmanlı Erkân-ı Hârbîyesi, XV. Kolordu vasıtasıyla haber alınan bu Ermeni vahşetlerini bir broşür halinde bastırmıştır²¹.

XV. Kolordu Kumandanı K.Karabekir imzasıyla Harbiye Nezâreti'ne gönderilen 4 Ağustos 1919 tarihli şifrede; "*Ermenilerin harekât-ı bağıyâne ve zalimânesine sahne olan menâtik, dökülen masûm ve mazlûm kanları ve hayat ve namus kaygısıyla yükselen ma'dur Müslümanların feryâdları dinmiyor, eksilmiyor, şarkdan ve garbdan imhâya marûz kalan kısım da, kendi saat-i mev'udlarını bekliyorlar*" diyerek şöyle devam ediyordu:

".... tazallümkârendelerini bizden başkasına duyuramıyorlar. Pek feci suretlerde tatbik edilen katl ve mezâlîmi men'etmek için teşebbûssat-ı müsemmere ve müesserede bulunulması istihâmatımı tekrar tekrar arz ederim"²².

XV. Kolordu Kumandanlığı'nın 27 Ağustos 1919 günlü istihbarat raporunda da; Ermeni Taşnak Cemiyeti'nin Revan, Aras mıntıkasında ve Elviye-i Selâse'de bir tek Müslüman bırakmamaya karar verdikleri, Ermeni Hükûmeti'nin muntazam kıtaâtının

¹⁸ İngiliz haberleşmesi Erzurum-Tiflis-Batum-İstanbul seyrini takip ediyordu. Bkz. Alfred Rawlinson, *The Advantures in the Near East, (1918-1922)*, Newyork, 1923, s.218.

¹⁹ ATBD, Sayı:85 (Ekim 1985), Belge No:2043,

²⁰ Rawlinson, *The Advantures in the Near East*, s.218.

²¹ 335 Senesi Temmuz Ayı Zarfında Kafkasya'da İslâmlara Karşı İcrâ Olunduğu Haber Alınan Ermeni Mezâlîmi, Osmanlı Erkân-ı Harbîyye-i Umumiyye Dairesi, İstanbul, 1919.

²² ATASE, Kıs.82, A.1-2, D.210-304, F.38-2; Dayı, *Elviye-i Selâse'de...*, s.155.

dahi Müslümanları katl ve ifnâ hareketlerinde bulunarak her türlü fecâa ve mezâlime iştirak ettiği belirtilerek; "Kars, Sarıkamış, İğdir taraflarında ve Revan, Aras mıntikasında İslâmlara karşı yapılan mezâlim son dereceyi bulmuştur"²³ deniliyordu.

Yine, aynı istihbarat raporunda; Ermenilerin, 11 Ağustos 1919 günü Kağızman eşrafını toplayarak, daha sonra bunları katl ve ifnâ etmeye başladıkları, 12 Ağustos'ta, Tavasgözü ve Yukarı Katırlı havalisinde İslâmlara tecavüz ve katliamlarda buldukları; 18 Ağustos günü Kağızman ahalisini katl ile, İslâm köylerinin zahirelerini harmanlarda gasp ederek, halkın tarlalarda çalışmalarına engel oldukları; bu mıntikalara, top ve makinalı tüfeklerle taarruz ettikleri; 19 Ağustos günü, tayyerelele hududu bombaladıkları; Kağızman eşrafından, Mehmed Bey'in Ermeniler tarafından zorla bilinmeyen bir yere götürülerek; daha sonra cesedinin Kars yakınlarında Küçükzaim köyünde bulunduğu; Ermenilerin mazlumun kaba etlerini cep gibi kesip ellerini içine sokup, türlü işkenceler yaptıklarını bildiriliyordu.

Bunlardan başka, Kars'ta müezzinlerin ezân okumasına ve halkın camiye gitmesine engel olarak, halkın malını mülkünü yağmalayan Ermeniler, kadınlara da işkence etmekten çekinmeyerek namuslarına tecavüz ediyorlardı. Topladıkları Müslüman kadınları askerleri ile birlikte uryan bir halde gezdiriyorlardı. Bu halleri, bilhâssa kadınların çıplak ve uryan bir halde gezdirildiğini görenler arasında, umumi bir galeyânın çıkmasına sebep olmuştu²⁴.

Bu sebeplerle, iltica eden Müslümanların bazıları gitmekten vazgeçerek, mertçe ölmeye ve Ermenilerle savaşarak; hayat ve namuslarını korumaya karar vermişlerdi. Hatta, hicret edenlerin bir kısmı dönerek; Ermenilerle Müslümanlar arasında İğdir, Kağızman, Sarıkamış ve Merdenik taraflarında süren çarpışmalara katılmışlardır²⁵.

Elviye-i Selâse, halkının feryadı karşısında artık sessiz kalamayan İtilâf Devletleri, General S. G. Harbord nezdinde, Amerikalı Tetkik Heyeti'ni Türkiye'ye göndermişlerdir. Bu Heyet'e, XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından sunulan 25 Eylül 1919 tarihli raporda; Mütareke'den beri Ermenilerin yaptıkları anlatılmıştır²⁶.

1919 yılına ait Ermenilerin yaptıkları mezalim ve entrikaların anlatıldığı rapora göre;

²³ ATASE, Kıs.91, A.1-2, D.137, F.10; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.286; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı:9 (Eylül 1954), Belge No:200; DAYI, Elviye-i Selâse'de..., s.155-156.

²⁴ HTVD, Sayı:9 (Eylül 1954), Vesika No:200; ATBD, Sayı:85 (Ekim 1985), Belge No:2044.

²⁵ HTVD, Sayı:9 (Eylül 1954), Vesika No:200.

²⁶ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.283-297.

Ermeniler Kars, Ardahan, Nahçıvan, Şerur ve İğdir bölgelerini işgal ettikten sonra açıkça müslümanların hepsini keseceklerini yeryüzünde Müslüman bırakmayacaklarını söylemişlerdir. Kars, Kağızman ve Ardahan bölgelerinde uyguladıkları mezalim ve katliamdan dolayı binlerce şehid ve yaralı vardır²⁷.

Batum'da İngilizlerin himayesinde şımaran Ermeniler ve Rumlar, şehirde gizli ve açık bir şekilde birçok müslümanın kanını dökmüşlerdir.

4 Temmuz 1919'da Kars ve Oltu arasındaki Akçakale'ye bağlı dört köyden birisinin tamamen; diğerlerinden de altmışar adamını götürerek katletmişlerdir.

Ermeniler 4-10 Temmuz 1919 tarihlerinde Karakurt mıntıkasındaki köylere piyade top ve makineli tüfeklerle saldırmış; köyleri dağıtmış; Zaraphane, Başköy, Armutlu, Hopveren, Kalabaş, Kakkoyunlu, Kamik, Kazıkaya köylerinin ahalisinin bir kısmını öldürmüşler sağ kalanlar ise dağlara kaçmak zorunda kalmışlardır²⁸.

Temmuz 1919'da Kars ve çevresinde köyleri basan Ermeniler halkı katlettikten başka, halkın malını hayvanını ve erzağını da talan etmişlerdi. Zarşat, Göle, Çıldır, Şüregel, Akbaba, Kurudere ve Nahtküldür halkı Ermenilere haraç vermekten bıktığı gibi, eli tutan adamları da Ermeniler tarafından öldürülmüştü.

Yine Temmuz 1919'da Mescidli, Alakilise, Hamamlı, Hapveren, Şadvan köylerini basan Ermeniler, ahalinin bir çoğunu katlettikleri gibi, Ermeniler tarafından beş on yerinden süngülenmiş, yaralı ve kolları kesik kadın ile çocuklar Beyazıt'ta Amerikan Heyeti'ne gösterilerek fotoğrafları da çekilmiştir.

30 Ağustos 1919'da Karaçayır ve Sofulu köylerini yakan Ermeniler, civardaki 4 köyün mallarını yağmalamışlar, halkını esir götürmüşlerdir. 1 Eylül 1919'da Hamamlı köyünü basarak Kurban Ağa'nın akrabalarından 32 kişiyi pek feci şekilde öldürmüşlerdir²⁹.

General Harbord Heyeti Erzurum'a geldiğinde Cenubigarbi Kafkas Hükümeti'nin Mart 1919'da Erzurum'a gönderdiği Hariciye Nazırı Fahrettin (Piroğlu) Bey de hâlâ Erzurum'da idi. Bu durum, Ermenilerin, şimdiye kadar yaptıklarını, hem de Hükümeti'nin adını duyurmak için büyük bir fırsat idi.

Fahreddin Bey, Cenubigarbî Kafkas Hükümeti adına, Ermeni mezalimi hakkında otuzaltı sayfalık bir rapor ve buna bağlı bir muhtıra hazırlayarak, kendisinin başkanlık ettiği, Kağızmanlı Musa, Ardahanlı Hamsizâde Rasım, Sarıkamışlı Bekir Bey'lerden oluşan bir heyetle, General'in huzuruna çıkmıştır.

Fahreddin Bey, bu rapor ve muhtırayı General'e verirken; "*Tüylər ürpertir bu zulme kurbân edilen kadın ve çocuklarımızın bir çoğunun cenazeleri daha*

²⁷ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.286; ATBD, Sayı:85, Ekim, 1985, s.231.

²⁸ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.287.

²⁹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.289.

toplanmamış, topraklar üzerinde yatıyorlar. Yol boyu gittiğinizde, kuru toprak üzerinde, güneşin altında sefil perişan bir halde Elviye-i Selâse muhacirlerimizi de göreceksiniz ve acıyacaksınız; 1917'de yaptıkları yetmiyormuş gibi şimdi de; İngilizler askerî kuvvetle Hükümetimizi dağıttıktan sonra, Kars'a getirdikleri Ermeni çeteleri, aynı mezâlimi tekrar etmektedirler. Halkın, bütün hayvanlarını, yiyecek ve eşyalarını ellerinden aldıktan sonra, kendilerini de katlediyorlar³⁰" diyerek Amerika'nın adalet ve merhametini istemiştir.

Fahreddin Bey'in hatıralarındaki ifâdesine göre; sunduğu bu rapor, daha sonra Amerika'da yayınlanmıştır.

İngilizlerin, Kars'tan çekilerek idareyi Ermenilere bırakmaları ve bu tarihlerden itibaren Ermenilerin başlattıkları korkunç katliâmlar; halkın, Kars ve havalisinden hatta, Erzurum'dan da daha batıya göç etmesine sebep olmuştu³¹.

Halkın göç etmesine sebep olan başlıca etkenler şunlar idi:

1° Ordunun çekilmesinden ve Cenubigarbî Kafkas Hükûmeti'nin dağılmasından sonra, resmî askerî kuvvetlerden ve onların korumasından mahrum kalan halkın, Milîs kuvvetleri ile Ermenilere karşı koyması ve bunun da yetersiz olması,

2° Askerî kuvvet, silah ve cephâne açısından üstün olan Ermenileri, İtilâf Devletleri özellikle İngilizler koruyorlardı. Oysa, Elviye-i Selâse halkının, Türkiye'nin korumasından başka, dayanaklarının olmaması,

3° Ermenilerin, halkın gözünü yıldırma için yaptıkları mezâlimlerin korkunçluğu ve bunların halkın üzerindeki tesirler idi³².

Böylece, Ermeni vahşetleri karşısında canını ve namusunu kurtarmak isteyen halk göç etmeye başlamıştı.

III. Fırka Kumandanı Halid Bey, hakkında tutuklanıp, İstanbul'a gönderilmesi için emir çıkarılmış olan Cenubigarbî Kafkasya Hükûmeti'nin Hâriciye Nâzırı Fahrettin Bey'i Tortum'a götürerek; onu, halkın göçüne engel olması için Oltu'ya göndermişti.

Ermenilerin ve Gürcülerin, Ardahan, Göle, Oltu üzerine yürütmesi ile halk paniye kapılmıştı. İlk göç kafilesine, Tuzla köprüsünde yetişen Fahreddin Bey, onlara göç etmenin faydasız olduğunu ve hatta cesaret verici sözler söylemesine rağmen, Ermeni katliamından korkan halk, göçte direnmiştir. Tuzla ile Kosor arasındaki mesâfe insan kitleleri ile dolması, Fahreddin Bey'i endişelendirmişti.

³⁰Erdogan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, s.221-222.

³¹ATASE, Kıs.76, A.1-2, D.4-285, F.48-1; DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.157.

³²Dayı, *Elviye-i Selâse'de...*, s.157.

Kosor'a dönen Fahreddin Bey, Tortum'daki Haîid Bey ile görüşerek; hududlarda tedbirler alınarak, halkın Oltu'ya geçmesine engel olmasını rica etmiştir³³.

Diğer taraftan, Yarbay Rawlinson, 4 Temmuz 1919'da Kars'taki İngiliz Mümessili ile yaptığı görüşmede, Kars havalisine kırkbin kadar muhacirin toplandığını öğrenerek;³⁴ K.Karabekir Paşa'ya, fenalık ihtimaline karşı, tedkik için Kars'a gideceğini bildirmişti.

Bu göçlerin önlenememesi, Elviye-i Selâse'de Türk nüfusunun azalacağı endişesini yaratmıştı.

9 Ekim 1919'da, XI. Fırka Kumandanı Cavit Bey'den XV. Kolordu Kumandanı, K.Karabekir'e gönderilen raporda; "*Cenubigarbi Kafkas Hükümeti Millî Kumandanı Mehmed imzalı mektupta; hicretin önü alınmadığı takdirde, İslâmlar ekseriveti kavbedecektir. Ba'demâ hicret edeceklerin hududumuza kabul edilmemesi*³⁵" bildirilerek, duyulan endişe dile getirilmiştir.

K.Karabekir Paşa'nın 14/15 Ekim 1919'da Millî Müdafâa Vekili'ne gönderdiği şifrede de; "*...İğdir havalisinde Ermenilerin yaptıkları bu mezâlimden hududumuza iltica eden halkın adedi tezâyid etmektedir. İkiyüz elli hâne bu suretle Bardız'da hududumuza iltihâk etmiştir*³⁶" diyerek, göçlerin hâlâ devam ettiği bildirilmiştir.

Öte yandan, 31 Aralık 1919 tarihli Sadâ-yı Millet gazetesi de; "*Kars'ta Ermeni mezâliminden müteessir olan yerli ahaliden 400 nüfus İslâm Azerbaycan'a, 623 Rum Yunanistan'a gitmek üzere Kars'tan hicret etmişlerdir*³⁷" şeklinde haberler vermektedir.

Ermeni mezâlimi ve vahşeti karşısında, telâşa kapılan halkın göçü, Hükümet'i tedirgin etmekteydi. Çünkü; halkın göçü, Elviye-i Selâse'deki Türk nüfusu azaltacaktı. Zaten Ermenilerin de istediği bu idi. Fakat, göçlere yine de engel olunamamaktaydı.

3- 1920 Yılı Ermeni Mezâlimi

İngilizlerin, 13 Nisan 1919'da Merkezi Kars olan Cenubigarbi Kafkas Hükümeti'nin parlamentosunu basıp; 12 hükümet üyesini tutuklamalarından sonra,

³³ Erdoğan, *Türk Elleriinde Hatıralarım*, s.213-214

³⁴ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.285; *ATASE*, Kls.82, A.1-2, D.210-304, F.24-1; *HTVD*, Sayı:7 (Eylül 1954), Belge No:149.

³⁵ *HTVD*, Sayı:9 (Eylül 1954), Belge No:215.

³⁶ *ATASE*, Kls.186, A.1-16, D.22(95), F.99; DAYI, *Elviye-i Selâse 'de...*, s.158.

³⁷ *Sadâ-yı Millet*, Sayı:87, (31 Kanûn-ı sâni 1335), s.2.

Ermeni yöneticileri getirip bütün vilayet Ermeni Cumhuriyeti tarafından teslim alınincaya kadar³⁸ 14 Nisan'da geçici paravan bir idari teşkilat kurmuşlardı.³⁹

"Kafkasya'nın Ermeni vilayetlerinde Tatarların (Türklerin) haiz olduğu büyük ekseriyete rağmen, yaşayabilecek bir Ermeni Hükümeti tesis etmek için İngiliz İdâre-i Makamati"⁴⁰ sürekli İngiliz üniforması altında Kars'a Ermenileri taşıyordu. Nihayet General Osebyans ve General Karganov'u Kars'a getirerek 30 Nisan 1919'da şehrin idaresini Ermenilere teslim ettiler⁴¹.

Ocak 1920'de henüz Kars'ta Ermenilerle birlikte hükümet görevini sürdüren, Meşhedî Samed Ağa Başkanlığı'ndaki İslâm-Şûrâ Heyeti, Ocak ayı içinde, Ermenilerin, Çıldır, Göle, Şüregel, Zarşat ve Akbaba dolaylarındaki mezâlim ve tecavüzlerini, Tiflis'te bulunan Amerikan Heyeti nezdinde protesto etmiştir.

Elviye-i Selâse halkının bu feryadları, Azerbaycan'a kadar ulaşmıştı. Çünkü, Ermeni mezâliminden kaçan halkın bir kısmı, Anavatan'a sığınırken; bir kısmı da, Azerbaycan'a sığınmıştı. Edinilen bilgiler üzerine, Azerbaycan Hükümeti Dışişleri Bakanı Han Hoyski tarafından, Ermenistan Hükümeti Dışişleri Bakanlığı'na hitaben, bir protesto notası verilmişti.

Sözü edilen notasında; "... bu gibi vahşice ve korkunç davranışlara son verilmesi hususunda gerekli tedbirlerin alınmasını, Hükümet'im adına ricâ eder; yoksa doğacak olan sorumluluğun Ermenistan Hükümeti'ne ait olacağını da bildiririm"⁴² denilmiştir.

1920 yılında, Ermenilerin, hudutlarımız haricindeki topraklarımızda yaptıkları mezâlimlerin artması üzeri, K.Karabekir Paşa, 22 Mart 1920'de Erivan Cumhuriyeti Askeri Kumandanlığı'na gönderdiği protesto mektubunda; Ermenilerin, Kars ve çevresinde yaptıkları mezâlimlere, Yarbay Rawlinson ve General Harbord'un dahi şahid olduğunu belirterek; mezalim ve kırgınlara, son verilmesini istemiştir⁴³.

³⁸ G.Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia, The First Year 1918/1919*, I, Berkeley, Los Angeles, London, University of California, Press, 1971, s.216.

³⁹ Meşhedî Samed Ağa'nın başkanı Dr.Esad Bey'in yardımcısı olduğu; 6 Türk, 1 Rum ve 1 Rus (Malakan)'dan oluşan "Halk İdare Heyeti" kurmuşlardı. Bkz. Hüseyin KÖYÇÜ, "Oltu İslam Komitesi, Kars Millî Şurası ve Cenubi Garbi Hükümeti", *Şenkaya*, 15 Haziran 1953, Sayı:22; Kırzioğlu, *Millî Mücadele'de Kars*, s.12.

⁴⁰ A.Potdebart, *Iran Yolları Mültekasında Seyahat*, Çev.I.H.Bnb Nazmi ve Emin, İstanbul, 1341, s.112.

⁴¹ M.Fahrettin Kırzioğlu, *Millî Mücadele'de Kars*, I, İstanbul, 1960, s.12, 54.

⁴² F.kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, İstanbul, 1958, s.157; F.Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi (1918-1920)*, Ankara, 1970, s.104-105.

⁴³ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.525-526.

Mustafa Kemâl Paşa da, bütün şiddeti ile devam eden Ermeni mezâlimini, Heyet-i Temsiliye adına "*Düvel-i Mütemeddine*" yani, Medeni Devletlere 22 Mart 1920'de gönderdiği şu telgrafla protesto etmiştir;

"Tohumluk istemek, vergi tarh etmek, silâh toplamak gibi bahanelerle öteden beri, Ermeni zulm ve işkencesine ma'rûz kalan şark hududumuz haricindeki Ahali-i İslâmiye'ye, son Şubat ayı zarfında Ermeni fırka kumandanları tarafından sevk ve idâre edilen sunûf-u muhtelifeden mürekkeb müteâddid müfrezelerin taarruzları karşısında birçok kurban vermiş ve Kars Vilâyeti'ne tabi Çıldır, Zârşâd, Şüregel, Akbaba kazalarında isimleri mazbut kırk islâm köyü kâmilen tahrib ve imhâ olunmuştur. Bu köylerin biçâre halkından iki binden ziyâde İslâm nüfusu pek fecî bir suretde katl olunmuştur. Ve katliama uğrayan İslâmların eşyası Kars pazarlarında alelen satılmıştır.

*Hemen hergün kemâl-i te'essürlü haber almakda olduğumuz Ermeni zulm ve kıt'aline yeni bir ilâve olmak üzere Ordubad, Ahur, Civa, Çivi, Vedi mıntıklarındaki Ahali-i İslâmiye'ye karşı Ermeniler, 19 Mart'tan itibaren taarruza başlamışlardır. Ayrıca, Oltu havâlisine karşı da yeni bir taarruza hazırlandıkları mevsûken haber alınmıştır. Bu hareketi kemâl-i şiddetle protesto ettiğimiz ve bu tecavüzlerin önü alınmazsa; cihânın, pek büyük fecâi'yi zuhuruna şahid olacaklarının, mensûb olduğunuz Hükümet'e sür'atle iblâğını ricâ ve takdim-i ihtirâmat eyleriz."*⁴⁴

Kars'taki paravan İslâm Şûrâ Heyeti'nin Tiflis'te bulunan Mümessili Zeynel Ağa'nın oğlu Ağa da; Ermenilerin, Arpaçay'da yaptıkları mezalimleri, Tiflis'te yayınlanan Zaraya Vostok Gazetesi'nde; "*Arpaçay kan içinde yatıyor*"⁴⁵ şeklindeki ifadelerle, uzun makaleler halinde yazarak; yapılan mezâlimin, korkunçluğunu anlatmaktaydı.

Ermenilerin, 1919-1920 yıllarında Kars ve Erivan İlleri'nde yaptıkları mezâlimler hakkında, Doğu Cephesi Kumandanlığı'nın hazırladığı rapora göre, bu mezalimlerden bir kaç örnek;

Göle'nin Lavustan / Gedik, Toptaş, Kelpikör / Esenboğaz v.s. köylerinde 800 kişiyi evlere doldurarak yakmışlar, beraberlerinde de 25 kız ve gelini götürmüşlerdi⁴⁶.

⁴⁴ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.526; *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, IV, (Yayın: Nimeç Arsan), Ankara, 1964, s.268.

⁴⁵ Erdoğan, *Türk Elleriinde Hatıralarım*, s.241.

⁴⁶ 22 Kasım 1920 tarihli Albayrak gazetesi de aynı haberi vererek; "... Köylerde, el-yevm yanmış cesetler mevcut olup; bunlar, Amerikalıların da dahil olacağı bir heyet tarafından kariben teftiş edilecektir." deniliyordu. Bkz. "Taşnak Mezâlimi" *Albayrak*, Sayı:119, (22 Teşrin-i Sâni 1336); F.Kırzioğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, Ankara, 1970, s.101.

Oltu'nun Olur ilçesine bağlı Pertuvan, Hanımkomu, Kaban, Tecerek v.s. toplam 24 köyde 2832 kişi Ermeniler tarafından kurşunlanarak, balta ile parçalanarak veya yakılmak suretiyle öldürülmüş, hayvan ve eşyaları yağma edilmiştir.

60 köyden ibâret olan Sarıkamış kazasında üç köy hariç, bütün köyler harap ve eşyaları gasp ile, halkının büyük kısmı katl edilmiştir.

Kars'a bağlı Diğor bucağında, 38 köyü yakıp-yıkan Ermeniler, bu köylerden kadın, çocuk, erkek demeden toplam 14.620 kişiyi öldürmüşlerdi⁴⁷.

Kars'ın içindeki 2000 Türk nüfusunun 900'ü çeşitli yerlere göç etmiş, 800 kişi Ermeniler tarafından öldürülmüş, şehir de ancak hayvanları ve malları yağmalanan 300 kişi kalmış idi⁴⁸.

30 Mart'ta Kağızman'ın güney batısında ve Aras Nehri'nin kuzeyindeki Şorlu ve Ka'in köylerine gelen 40 kişilik Ermeni kuvveti, Aras Nehri'nden gelip-geçenleri vahşi bir şekilde öldürmeye devam etmekteydiler⁴⁹.

Kağızman Millî Şûrâ Reisi Ali Rıza Bey tarafından, 23 Ekim 1920'de, XII, Fırka Kumandanlığı'na gönderilen bir raporda; Ermenilerin, Kağızman ile hudud olan Pernavut Şûrâsı dahilindeki köylerden 54'ünde, toplam 1200 kişiyi öldürüp; köylerin eşya ve hayvanlarını yağmaladıkları; Kağızman ve çevresinde 76 köyün yakılıp yağmalanarak, 3.272 kişiyi katlettikleri bildirilmektedir⁵⁰.

1 Nisan 1920 tarihinden itibaren, General Osebyans ve Vali Korganov ile Alay Kumandanı Mirmanov/Mirmanofun emirleriyle, Sarıkamış köylerine yerleştirilen Ermeni muhacirlerinin de katılımı ile buradaki, Türk köylerinde katliam ve yağmalara başlanılmıştı. Bu köyler şunlar idi:

"Hacı Halil Karyesi'nde	600
Kotanlı Yuharı/Yukarı	350
Aşağı Kotanlı	320
Süphanazâd	150
Kara çayır Karyesinde tamam kiliseler	200
Asbuğa	50
İğdir'de katliam	250 yada 300
Ali Süfi /Ali Sofu	490 katl.
10 kurtulmuş	

⁴⁷ Kızıoğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi...*, s.99.

⁴⁸ "Taşnak Mezâlîmi" *Albayrak*, Sayı: 119, (22 Teşrin-i Sâni 1336).

⁴⁹ *Hakîmiyet-i Millîye*, Sayı: 21, (13 Nisan 1335).

⁵⁰ *ATBD*, Sayı:85 (Ekim 1985), Belge No:2047.

<i>Akpingar /Akpınar</i>	300 katliam
<i>Akyar</i>	
<i>Oluğlu (Oluklu)</i>	300 20 halas
<i>Tuzluca</i>	
<i>Kırpingar /Kırkpınar</i>	300
<i>Karnağaz</i>	50
<i>Karahamza</i>	400
<i>Katranlı</i>	200
<i>Boyalı</i>	600
<i>Dihnez /Dihgez</i>	560
<i>Sipkor</i>	35
<i>Akdere</i>	305
<i>Kağızman</i>	
<i>Kömürlü</i>	50
<i>Yalağızçam</i>	50
<i>Purut</i>	100
<i>Bayam</i>	100
<i>Camuşlu</i>	200
<i>Kızılkilise</i>	10
<i>Tehneli /Tekneli</i>	40
<i>Kaloköyü</i>	600 katliam
<i>Çamurludere</i>	200
<i>Aynalı</i>	40
<i>Beraik</i>	20 ya da 30
<i>Keçebark/Keçebörk</i>	30
<i>Mesciali</i>	25
<i>Gülviran /Külveren</i>	120
<i>Daynalık</i>	65
<i>Subatan</i>	katliam 700
<i>Karakaş /Karakamış</i>	600
<i>Aküzüm</i>	
<i>İlanlı /Yılanlı</i>	
<i>Silik okunamadı</i>	535
<i>Kınalı</i>	
<i>İncidere</i>	katliam 250
<i>Yarkent</i>	400 ⁵¹

Ermenilerin Kars ve çevresinde yaptıkları bu mezalimler, B.M.M'nin Doğu Harekâtı'na karar vermesinde en önemli etkenlerden birisi olurken; halkın da, Türk

⁵¹1.Cihangiroğlu, İbrahim Bey'in El Yazması Hatıraları, s.50-A, 51-A, 52-A; F.Kırzioğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, s.101.

hududuna olan göçü de hâlâ engellenememişti. Bunun üzerine Doğu Cephesi Kumandanı K.Karabekir Paşa, Kolordulara şu emri vermişti:

"Karargâh'dan

2 / 7 / 36

IX, XI, XII, Fırka Kumandanlıkları'na,

1- Hudud haricindeki Ahâlî-i İslâmiye'nin hududumuz dâhiline bugünlerde hicret etmekte oldukları anlaşılıyor. Bu gibilerin kabul edilmeyerek, mahallelerine avdetleri için (okunamadı) lâzımede bulunulması ve askerlik yapabileceklerin civardaki şûrâlar ve kuta'ata iltihâkla, memleketlerini müdafâa etmek lüzumunun kendilerine tebliğ ve temini lazımdır.

2- Bu emr-i hareket 2 / 7 / 36 tarih ve numro ile fırkalara bildirilmiştir.⁵²

B.M.M. Hükümeti, gittikçe artan bu Ermeni mezâliminin önlenilmesi için yapılan protestolar dışında, daha ciddi tedbirler almak zorunda kalmıştır.

XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın çeşitli tarihlerde, doğuda askerî bir harekate izin verilmesi için B.M.M.'ne yaptığı tekliflerden sonra, 6 Haziran 1920'de Vekiller Heyeti'nce K.Karabekir Paşa'ya Elviye-i Selâse'nin işgâline karar verildiği bildirilmişti⁵³.

26 Nisan 1920 gününden itibaren birliklerini hududa yanaştırmaya başlayan K.Karabekir Paşa, 7 Haziran'da seferlik ilân ederek; B.M.M.'ne de, 16 Haziran'dan evvel harekâta geçeceğini bildirmişti⁵⁴.

B.M.M. Reisi Mustafa Kemâl imzasıyla 13/14 Haziran 1920'de Erivan Cumhuriyeti Askerî Kumandanlığı'na gönderilen mektupta;

"Daha önce harp tazminatı karşılığı olarak verilmişken, Brest-Litovsk Andlaşması ile Türkiye'ye geri verilen ve ayrıca Türkiye'ye ait olduğu Erivan Cumhuriyeti tarafından da kabul edilmiş bulunan Üç Sancak'taki Türk halkı, Ermeniler tarafından devamlı olarak katliam edilmektedir. Ermenilerin böyle harekât ettiklerini Avrupalılar da kabul etmektedirler. Uyruğumuz, bu zulümlere karşı devamlı olarak feryat etmekte ve yardım istemektedir. Uyruğumuzun hayatlarını korumak maksadıyla memleketimizin parçası sayılan Üç Sancak içindeki gereken yerleri işgâl altına almak zorundayız.

Kan akmasına meydan vermemek için hemen askerî kitalarınızı çekmenizi Hükümetim'den aldığım emir üzerine bildiririm."⁵⁵ diyerek , Ermenilere karşı yapılacak askerî harekâtı hakkında uyarıda bulunmuştu.

⁵² ATASE, KIs, 711, A.4-4663, D.23-6, F.6-1; DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.247.

⁵³ ATTB, IV, s.337.

⁵⁴ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.745.

Bu arada, XV. Kolordu Kumandanlığı'nın ismi, Doğu Cephesi Kumandanlığı'na çevrilmiş ve 23 Haziran'da da harekate geçmek için hazırlıklar tamamlanmıştı.

B.M.M. Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Nisan 1920'de Lenin'e yazdığı mektubun 3 Haziran tarihli cevabının 15 Haziran'da Ankara'ya ulaşması, yapılacak olan Doğu Harekâtı'nın ertelenmesine sebep olmuştu.

28 Eylül 1920'de başlayan I. Doğu Harekâtı ile 28 Eylül'de Sarıkamış, 30 Eylül'de Merdenik kurtarılmıştı.

28 Ekim'de başlayan II. Doğu Harekâtı ile 30 Ekim'de Kars'ın alınması ile Kars ve çevresinin Anavatan'a kavuşması sağlanmıştır. 3 Aralık 1920'de Ermenilerle yapılan Gümrü Antlaşması ile de; Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır'ın Anavatan'a resmen katılımı sağlanmıştı. Böylece Ermenilerin Türklere uyguladıkları mezalim ve soykırıma da son verilmişti.

Gürcü Hükümeti ile yapılan siyasi görüşmeler sonucu 21 Şubat 1921'de Ardahan ve Artvin de resmen Türk topraklarına katılmıştı. Elviye-i Selâse'de ilerleyen Türk Ordusu, 9 Mart'ta Batum'a girmişse de 16 Mart 1921'de Ruslarla yapılan Moskova Antlaşması şartları gereğince Batum, Gürcistan'a bırakılmıştı.

Böylece; Türk Ordusunun 28 Eylül 1920'de başlayan Doğu Cephesi Harekâtı ile Ermenilerin Elviye-i Selâse bölgesinde Türklere uyguladıkları mezalim ve soykırıma da son verilmiştir.

ABSTRACT

When Russians had retreated from Eastern Anatolia according to Erzincan Armistice, Armenians, who took place of Russians, began the cruelties towards Turks in Eastern Anatolia and Elviye-i Selâse

Ending these cruelties and massacres, Turkish Army began forward operations in 12 February 1918 and came to an end these massacres and cruelties.

Turkish Army had to withdraw from these regions after Mondros Armistice and unprotected people in Three Sanjak exposed the cruelties of Armenian brigands.

East front operations under the command of Kâzım Karabekir Pasha in 28 September 1920 set free these regions from military occupation and ended these massacres which had done by Armenians.

